

SUMER KENT DEVLETLERİ'NİN TANRI VE TANRIÇALARI

YILDIZ TİLBE ETGÜ

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
1. SUMER DİN ANLAYIŞI	9
1.1. Sumerlilerin Din Anlayışı	9
1.2. Mitoloji Ekseninde Sumer Kozmogonisi, Evrenin Düzenlenmesi ve İnsanın Yaratılışı	28
1.3. İhtiyaçlar Bağlamında Tanrı ve Tanrıçaların Yönetimsel Alana Etkileri	49
2. SUMER TANRILARI	67
2.1. An / Uruk	67
2.2. Asarluhhi / Eridu	71
2.3. Enki / Eridu	72
2.4. Enkimdu	78
2.5. Enlil / Nippur	79
2.6. Enzag / Dilmun	85
2.7. İsimud	86
2.8. İsum	86
2.9. İşkur / Karkar	86
2.10. İştaran	87
2.11. Lugal-irra	87
2.12. Mamu	88
2.13. Meslemtaea / Kutha	88
2.14. Nanna / Ur	88
2.15. Ninazu	90
2.16. Ningirsu / Lagaş	91
2.17. Ningszida	92
2.18. Ninsubur	92
2.19. Nusku	93
2.20. Pabilsag / Nippur	93
2.21. Sul-pa-e	94
2.22. UTU / Larsa - Sippar	94

3. SUMER TANRIÇALARI	96
3.1. BAU / Lagaş	96
3.2. Damgalnunna / Eridu	96
3.3. Ereškigal / Kutha	97
3.4. Gatumdug / Lagaş	99
3.5. Geştinanna / Lagaş	99
3.6. Gula / İsin	100
3.7. İnanna / Uruk	100
3.8. Ki	108
3.9. Nammu	108
3.10. Nanşe / Lagaş	109
3.11. Ningal / Ur	111
3.12. Ninhursag / Adab	111
3.13. Nisaba / Umma	113
3.14. Ninisina / İsin	113
4. SONUÇ	114
KAYNAKÇA	118
EKLER	124

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Mezopotamya uygarlığının en eski halklarından biri olan Sumerlilerin dinî dünyasını ve özellikle onların tanrı ve tanrıçalarını konu edinmektedir. Tarihsel araştırmalarda din olgusunun incelenmesi, yalnızca inanç sistemlerinin anlaşılması bakımından değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve siyasal yapının çözümlemesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Sumer kent devletlerinin panteonunu merkeze alan bu araştırma, Mezopotamya tarihinin en erken dönemlerine ışık tutmakta ve söz konusu uygarlığın dünya tarihindeki özgün konumunu ortaya koymaktadır.

Sumerlilerin geliştirdiği dinî anlayış, kozmogoni, mitoloji ve yönetim ilişkilerini içeren çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Tanrı ve tanrıçalar yalnızca metafizik varlıklar olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin, siyasal otoritenin ve ekonomik ilişkilerin merkezinde yer alan unsurlar olarak görülmüştür. Bu nedenle, onların panteonunu incelemek, Mezopotamya toplumlarının düşünce dünyasını anlamak açısından temel bir gerekliliktir. Çalışmanın bu eksende yürütülmüş olması, tarih literatürüne önemli katkılar sunmaktadır.

Araştırma, çivi yazılı belgeler, arkeolojik buluntular ve modern literatürden yararlanılarak hazırlanmış; ayrıca felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi yardımcı disiplinlerin sunduğu imkânlardan da istifade edilmiştir. Böylelikle Sumer din anlayışının oluşum süreci, panteonun yapısı ve tanrı-tanrıçaların toplumsal işlevleri çok yönlü bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Çalışmada tanrı ve tanrıçaların alfabetik sırayla sistematik biçimde değerlendirilmiş olması ise konunun bütüncül bir çerçevede anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Bu eserin, Mezopotamya'nın kültürel ve dinî yapısına ilişkin bilgi birikimine katkı sağlayacağı, hem Eskiçağ tarihi hem de din tarihi araştırmaları için güvenilir bir başvuru kaynağı

niteliği taşıyacağı kanaatindeyim. Ayrıca konunun bilimsel titizlikle ele alınmış olması, ileride yapılacak çalışmalara da yol gösterici bir temel sunmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Sumer din anlayışını ve panteonunu ayrıntılı biçimde ortaya koyan bu araştırmanın, akademik çevrelerde değerli bir karşılık bulacağına inancım tamdır. Bu eserin ortaya çıkmasındaki üstün gayretinden dolayı sayın yazar Yıldız Tilbe ETGÜ'yü kutlamakla beraber, eserin, yayımlanmasıyla birlikte Mezopotamya tarihi ve din araştırmaları sahasında yeni çalışmalar için zemin hazırlaması temennimdir.

Doç. Dr. Okay Pekşen
Samsun 2025

1. SUMER DİN ANLAYIŞI

1.1. Sumerlilerin Din Anlayışı

Ünlü Asurbilimci Jean Bottéro, bir söyleşisinde, tarihte büyük “b” harfiyle başlayan başlangıçların olmadığını, ortaya çıkan her türlü gelişmenin pek çok farklı toplumun katkısını barındırdığını ifade etmektedir.¹ Bu bağlamda, Mezopotamya’nın en kadim halklarından birisi olan Sumerlilerin sistematikleştirdikleri dinin, kendilerinden önceki halklar ile kendilerinin kültür ve çevrelerine dair algılarının, doğaüstü alana projekte edilmiş hali olduğu söylenebilir.² Sumerlilerin dinî anlayışını kavrayabilmek için, modern insandan farklı olarak evreni, Tanrı’yı, kendilerini, kader olgusunu ve öteki dünyayı nasıl algıladıklarının, ayrıca antik toplumların büyük çoğunluğunun inanışlarına şekil veren; natürizm, antropomorfizm, animizm ve düalizm kavramlarının anlaşılması gerekmektedir.

Bugün modern insan, teknolojik gelişim ve beraberinde gelen bilgiye erişimin kolaylaşması sayesinde, nasıl bir evrende yaşadığını bilmektedir. Yaşadığı gezegen olan dünya, diğer gezegenlerle birlikte bir güneş sistemi içerisinde yer alır ve bundan başka bazı güneş sistemlerinin varlığı tahmin edilmektedir. Bunların bütününe ise evren adı verilir.³ Bahsedilen teknolojik gelişmeler ve bilimin geldiği aşamanın, insan hayatına etkileri herkesçe bilinmekle beraber, insanın çevresine karşı duyduğu hayret duygusunu, tamamen ortadan kaldırmasa bile önemli ölçüde azalttığı da bilinen bir gerçektir. Dinin beslendiği en

1 Jean Bottéro, “İlk Atalarımız, İlk Sumerler Vardı Jean Bottéro’yla Söyleşi”, *Eski Yakındoğu Sumer’den Kutsal Kitaba*, çev. Adnan Kahiloğulları, ed. Jean Bottéro, Dost Kitabevi, İstanbul 2005, s. 23.

2 Jean Bottéro ve Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, çev. Alp Tümerterkin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 57.

3 Yavar Abbas, *Evrenin Ucuna Yolculuk*, DVD, National Geographic, 2020.

önemli duygulardan biri olan hayret, antik insan için doğanın aşkınlığından⁴ kaynaklanmıştır. Üzerinde yürüdüğü ve yiyeceğini elde ettiği toprak, toprağın beslendiği su kaynakları, yukarıda uçsuz bucaksız gökyüzü, başının üzerinde gündüz ve gece parıldayan güneş ve ay, güçlü rüzgâr, yağmur ve su taşkınlarıyla kontrol edilmesi zor olan doğa; modern insanın bilgi birikimine sahip olamayan Sumerlilerin duygu dünyasında; hayret, gizem, korku⁵ ve saygıya neden olan doğal unsurlar olmuşlardır. Bu unsurların neden olduğu duygular ve bu duyguların insanı inanca yöneltmesi düşüncesine ise “natürizm” adı verilmektedir ve Sumer dinî oluşumundaki temel düşüncelerden ilkidir.⁶ Bu düşünce bağlamında, bilgi birikiminin yetersizliği, Sumerlileri kendi nedenselliklerini oluşturmaya itmiştir denilebilir. Metafizik unsurlarla dolu olan Sumer nedenselliği, insan psikolojisi açısından evrensel bir durumdur zira insan, anlamakta zorlandığı ve aklının almadığı her olay karşısında, birtakım doğaüstü nedenler bulmaya meyilli bir varlıktır.⁷ Max Müller, insanın doğaüstü açıklamalara eğilimli olması durumunu, insanın doğuştan inanmaya ve teslim olmaya yatkın bir varlık olması savı ile açıklamıştır.⁸ Din psikolojisi alanının önemli isimlerinden biri olan Karl Gustav Jung ise, kutsal yani “*Numinous*”un,⁹ insanlığın en eski atalarıyla paylaştığı ortak bir deneyim olduğunu ve tüm insanlarda kalıtsal¹⁰ olarak bulunduğunu

- 4 En yüksek, en üstün, en yüce olan. Detaylı bilgi için bk. s. 81. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 1999.
- 5 *Mysterium Tremendum* detaylı bilgi için bk. s. 12. Rudolf Otto, *The Idea of The Holy*, çev. John W. Harvey, Oxford University Press, USA 1958.
- 6 Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, Şenyıldız Matbaası, İstanbul 2005, s. 43.
- 7 Kriton Dinçmen, *Psikiyatri ve Mitos*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 14.
- 8 Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1, s. 154.
- 9 Kutsal ile alakalı olan deneyim ve duygu. Detaylı bilgi için bk. s. 13-14. Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazinelei Mezopotamya Dininin Tarihi*, çev. Sibel Erduman, Paris Yayınları, İstanbul 2017.
- 10 Karl Gustav Jung, insanlığın ortak bilincinde kalıtsal olana “arketip” adını vermektedir. Örnek üzerinden açıklanırsa: Bu tıpkı yumurtadan yeni çıkmış bir civcivin, o an düşmanı olduğunu bilinçaltında imgesel olarak

ifade etmektedir.¹¹ Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki, inanç her insanda kalıtsal olarak bulunur. İnandığı varlıklar değişebilir fakat inancın varlığı değişmez.

Yukarıda sayılan gözle görülüp, duyumsanabilir doğal unsurların bütünü, aynı zamanda Sumerliler için evren (sumerce gök ve yer *an-ki*¹²) anlamına gelmiş ve parçalı bir yapıyla, yukarıda gökyüzü, toprağın altında olduğu düşünülen yer altı dünyası/cehennem çukuru ve ikisinin arasında “denizin ortasındaki ada” olarak isimlendirilen yeryüzü olmak üzere sistematize edilmiştir.¹³ Bu evren anlayışında yeryüzü, gök ve yer altı olarak iki kozmik dünyayı birbirine bağlayan bir simge olarak anlaşılmıştır.¹⁴ Sumerliler bu şekilde algıladıkları evrenin yaratıcı ve idare edici güçleri olarak ise, her biri kendi zihniyetlerinin ürünü olan ve doğadaki bir oluşuma karşılık gelen tanrı ve tanrıçaları düşünmüşlerdir.¹⁵ Sumerlilerin ilâhî varlıkları, sahibi oldukları yeryüzünü; efendilik, tanrılık, yüce ve sonsuz taç, kutsal alan, çobanlık, krallık, yalan, didişme, korku, ağlayış... gibi alanları kapsayan ve “Me” adı verilen kurallarla idare etmişlerdir. Yani, insan yaşamına dair pek çok konu hakkındaki yasalarıyla, toplumu düzenleyen, ilâhî güçlerdir.¹⁶ Sumerlilerin din anlayışı ile ilâhî varlıklar karşısında insanlar olarak

bildiği doğanı gördüğü takdirde göstereceği kaçma tepkisine benzemektedir. Cıvcivin doğanla alakalı herhangi bir deneyimi olmamasına rağmen, doğan imgesi ve bunun karşısında verdiği kaçış tepkisi, kalıtsaldır. Detaylı bilgi için bk. s. 42-43. Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, C. I, çev. Kudret Emiroğlu, İslık Yayınları, İstanbul 2019.

- 11 Karl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, çev. Raziye Karabey, Okyanus Yayınları, İstanbul, 2010, s. 6.
- 12 Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1999, s. 86.
- 13 Ebru Uncu, *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2011, s. 3.
- 14 Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, İstanbul 1992, s. 22.
- 15 Bottéro *Eski Yakındoğu Sumer'den Kutsal Kitaba*, s. 32.
- 16 Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2018, s. 129-138.